

รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน พระสุธนมนโราห์ ไกรทอง
: วรรณกรรมในพิธีกรรมโนราภาคใต้ของไทย

Ramakien, Khun Chang Khun Phaen, Phra Suthon Manora, and Kraithong:
Literary Works in the Southern Thai Nora Ritual Tradition

ชาญณรงค์ คงฉิม

มหาวิทยาลัยทักษิณ

Channarong Kongchim

Thaksin University

Email: Channarong_jf@hotmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาภูมิหลังของวรรณกรรมที่นำมาใช้อ้างถึงในพิธีกรรมโนราภาคใต้ และ 2) วิเคราะห์กลวิธีการอ้างถึงวรรณกรรมที่ปรากฏในพิธีกรรมโนรา เก็บรวบรวมข้อมูลแบบเจาะจงจากโนรา 3 คณะ ในจังหวัดสงขลา พัทลุง และปัตตานี โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์และการสังเกต พิธีกรรม 4 ประเภท ได้แก่ พิธีเหยียบเสน พิธีตัดเหมรย พิธีคล้องหงส์ และพิธีแทงเข้ ในพิธีโนราโรงครู วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบว่า

1. วรรณกรรมที่นำมาใช้อ้างถึงในพิธีกรรมโนรา ได้แก่ รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน พระสุธนมนโราห์ และ ไกรทอง ซึ่งมีภูมิหลังจากวรรณกรรมลายลักษณ์หลายประเภท ได้แก่ บทพระราชนิพนธ์ กลอนบทละครสมัยกรุงศรีอยุธยา ปัญญาสาตก กลอนบทละคร และวรรณกรรมท้องถิ่นทั้งภาคกลางและภาคใต้ โดยวรรณกรรมดังกล่าวได้รับการดัดแปลงเป็นบทร้องให้สอดคล้องกับตำนาน ความเชื่อ และบริบทของพิธีกรรมโนรา

2. กลวิธีการอ้างถึงวรรณกรรมในพิธีกรรมโนรา พบ 3 ลักษณะ ได้แก่ 1) การอ้างถึงบางตอนพบในพิธีเหยียบเสน โดยใช้วรรณกรรมเรื่อง รามเกียรติ์ ตอนพระลักษมณ์ต้องหอกโมกขศักดิ์ 2) การอ้างถึงบางเหตุการณ์ พบในพิธีตัดเหมรย โดยใช้วรรณกรรมเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง และ 3) การอ้างถึงทั้งเหตุการณ์ พบในพิธีคล้องหงส์ โดยใช้วรรณกรรมเรื่อง พระสุธนมนโราห์ และในพิธีแทงเข้ โดยใช้วรรณกรรมเรื่อง ไกรทอง ซึ่งมีการประพันธ์บทร้องขึ้นใหม่ให้เหมาะสมกับบริบทพิธีกรรม

* ได้รับบทความ: 8 ธันวาคม 2025; แก้ไขบทความ: 18 กุมภาพันธ์ 2026; ตอรับตีพิมพ์: 30 มีนาคม 2026

นอกจากนี้ บทร้องโนราที่ใช้อ้างอิงวรรณกรรมมีลักษณะการประพันธ์เป็นกลอน 8 และขับร้องตามทำนองกลอนโนรา โดยมีลูกคู่รับและดนตรีประกอบสลับกับการเจรจา สะท้อนให้เห็นการประยุกต์วรรณกรรมลายลักษณ์เข้าสู่ศิลปะการแสดงพื้นบ้านภาคใต้อย่างสร้างสรรค์

คำสำคัญ: วรรณกรรม; พิธีกรรมโนรา; การอ้างอิงวรรณกรรม

Abstract

This research aimed to 1) study the background of literary works referred to in Southern Thai Nora rituals and 2) analyze the strategies of literary reference employed in Nora rituals. Data were purposively collected from three Nora troupes in Songkhla, Phatthalung, and Pattani provinces. The research methods included interviews and observations of four ritual performances in the Nora Rong Khru tradition: Yiap Sen, Tat Mreuy, Khlong Hong, and Thang Khao. The data were analyzed using descriptive analysis.

The findings revealed that

1. The literary works referred to in Nora rituals consisted of Ramakien, Khun Chang Khun Phaen, Phra Suthon-Manorah, and Krai Thong. These works originated from various written literary traditions, including royal compositions, dramatic poems from the Ayutthaya period, Panyas Chadok literature, verse dramas, and local literature from both Central and Southern Thailand. They were later adapted into Nora lyrics in accordance with Nora legends, beliefs, and ritual contexts.

2. Regarding the strategies of literary reference in Nora rituals, the study found three major forms: 1) partial episode reference, as found in the Yiap Sen ritual, which employed the episode of Phra Lak being struck by the Mokkhasak spear from Ramakien; 2) partial event reference, as found in the Tat Mreuy ritual, which employed the episode of Khun Phaen entering Khun Chang's house from Khun Chang Khun Phaen; and 3) full-event reference, as found in the Khlong Hong ritual, which employed Phra Suthon-Manorah, and in the Thang Khao ritual, which employed Krai Thong, both of which were newly composed into Nora lyrics suitable for ritual contexts. In addition, the Nora lyrics derived from these literary works were composed in the klon paet poetic form and performed in the Nora melodic style, accompanied by chorus responses and musical

instruments alternating with dialogue. This reflects the creative adaptation of written literature into Southern folk performing arts

Keywords: Literature; Nora Rituals; Literary Reference

บทนำ

องค์การการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้ประกาศขึ้นทะเบียน “โนรา” เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ของมนุษยชาติ เมื่อ พ.ศ. 2564 นับเป็นความภาคภูมิใจของประเทศไทยอย่างยิ่ง เนื่องจากโนราเป็นศิลปะการแสดงพื้นบ้านภาคใต้ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวและสืบทอดต่อเนื่องมาอย่างยาวนาน การขึ้นทะเบียนดังกล่าวไม่เพียงสะท้อนคุณค่าเชิงวัฒนธรรมของโนราในระดับนานาชาติ หากยังช่วยส่งเสริมความตระหนักรู้ด้านการอนุรักษ์ พื้นฟู และสืบสานศิลปะการแสดงแขนงนี้ให้คงอยู่ต่อไป

เมื่อพิจารณาลักษณะของการแสดงโนรา พบว่าสามารถจำแนกได้เป็น 2 ลักษณะสำคัญ ได้แก่ การแสดงเพื่อความบันเทิงหรือการรำโชว์ในโอกาสต่าง ๆ และการแสดงประกอบพิธีกรรมซึ่งเรียกว่า “โนราโรงครู” อันเป็นรูปแบบดั้งเดิมที่มีความสัมพันธ์กับระบบความเชื่อ พิธีกรรม และการสืบทอดองค์ความรู้ของครูหมอโนราในสังคมภาคใต้อย่างแนบแน่น จากการสำรวจข้อมูลเอกสารและการลงพื้นที่เบื้องต้นพบว่า พิธีกรรมโนราโรงครูประกอบด้วยพิธีกรรมย่อยหลายประเภท เช่น การรำแก้บน การรำเหยียบเสน การรำคล้องหงส์ และการรำแทงเข้ ซึ่งอาจจัดขึ้นในวาระต่าง ๆ เช่น การแก้บน การผูกผ้าตัดจุศลินใหม่ หรือการหาร่างทรงใหม่ในสายตระกูล

จากการสังเกตบทร้องที่ใช้ประกอบพิธีกรรมดังกล่าว พบว่า โนรานำบทร้องที่สัมพันธ์กับวรรณกรรมมาใช้ประกอบการแสดงสลับกับการเจรจา ซึ่งในหมู่ศิลปินโนราเรียกว่า “การจับบท” และถือเป็นมรดกการแสดงที่สืบทอดต่อกันมาจากครูโนรารุ่นก่อน วรรณกรรมที่พบว่าถูกนำมาอ้างอิงในพิธีกรรมโนรา มี 4 เรื่อง ได้แก่ รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน พระสุธนโนราห์ และ ไกรทอง โดยมีกบฏภูเด่นชัดในพิธีกรรมวันที่ 2 ของโนราโรงครู ซึ่งเรียกว่า “การรำแต่งพอก” อันเป็นช่วงที่โนราใหญ่แต่งกายเต็มยศและมีลักษณะการแสดงแตกต่างจากการรำทั่วไป

จากการลงพื้นที่เก็บข้อมูลในจังหวัดพัทลุง สงขลา และปัตตานี พบว่าพิธีกรรมย่อยที่สัมพันธ์กับวรรณกรรมทั้ง 4 เรื่องดังกล่าวปรากฏอย่างชัดเจน ได้แก่ 1) พิธีเหยียบเสนสัมพันธ์กับเรื่อง รามเกียรติ์ 2) พิธีตัดเหมรยสัมพันธ์กับเรื่อง ขุนช้างขุนแผน 3) พิธีคล้องหงส์สัมพันธ์กับเรื่อง พระสุธนโนราห์ และ 4) พิธีแทงเข้สัมพันธ์กับเรื่อง ไกรทอง ทั้งนี้ โนราไม่ได้ถ่ายทอดวรรณกรรมต้นเรื่องโดยตรง หากแต่เลือกสรรและประพันธ์เหตุการณ์สำคัญขึ้นใหม่เป็นบทร้องโนราให้เหมาะสมกับรูปแบบการแสดงและบริบทของพิธีกรรม

หากพิจารณาภูมิหลังของวรรณกรรมทั้ง 4 เรื่อง จะเห็นได้ว่าล้วนมีรากฐานจากวรรณกรรมทั้งประเภทลายลักษณ์และมุขปาฐะ เช่น รามเกียรติ์ ซึ่งเป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ขุนช้างขุนแผน ซึ่งมีพัฒนาการจากวรรณกรรมมุขปาฐะก่อนจะได้รับการชำระและเรียบเรียงเป็นลายลักษณ์อักษร พระสุธนโนราห์ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับปัญญาสชาดกและวรรณกรรมการละคร และ ไกรทอง ซึ่งเป็นวรรณกรรมที่แพร่หลายในวัฒนธรรมไทยทั้งระดับส่วนกลางและท้องถิ่น วรรณกรรมเหล่านี้เมื่อเข้าสู่บริบทของโนราโรงครูจึงมีได้ดำรงอยู่ในฐานะ “ต้นฉบับ” หากแต่ถูกแปรรูปเป็นวรรณกรรมเพื่อการแสดงที่ผ่านกระบวนการคัดเลือก ดัดแปลง และสร้างความหมายใหม่ให้สอดคล้องกับโลกทัศน์ ความเชื่อ และพิธีกรรมของชุมชนภาคใต้

ในประเด็นนี้ อาจกล่าวได้ว่าโนราโรงครูเป็นพื้นที่สำคัญของการดัดแปลงวรรณกรรม กล่าวคือเป็นการนำวรรณกรรมต้นแบบมาปรับเปลี่ยนรูปแบบ เนื้อหา หรือวิธีการนำเสนอให้เหมาะสมกับบริบทใหม่ จักรกฤษณ์ ดวงพัตรา (2544) อธิบายว่า การดัดแปลงวรรณกรรมเพื่อการแสดงสามารถดำเนินการได้หลายลักษณะ เช่น การเติม การตัด การทวิ การทอน การขยาย การขยุบ ตลอดจนการเปลี่ยนลำดับเหตุการณ์ ตัวละคร ฉาก และบทสนทนา เมื่อพิจารณาบทรื่องโนราที่ใช้ในพิธีกรรมทั้ง 4 ประเภท จึงเห็นได้ว่าเป็นผลจากกระบวนการดัดแปลงวรรณกรรมอย่างสร้างสรรค์ โดยมีได้มุงรักษารูปเดิมของวรรณกรรมไว้ทั้งหมด แต่เน้นการ “อ้างอิง” และประยุกต์ใช้สาระสำคัญบางส่วนเพื่อเสริมความเข้มข้น ความศักดิ์สิทธิ์ และความหมายเชิงพิธีกรรมให้แก่การแสดง

ดังนั้น การศึกษาวรรณกรรมที่ถูกนำมาอ้างอิงในพิธีกรรมโนรา จึงมีความสำคัญทั้งในด้านวรรณคดีศึกษา ศิลปะการแสดง และคติชนวิทยา เพราะไม่เพียงช่วยให้เข้าใจภูมิหลังของวรรณกรรมและกลวิธีการอ้างอิงวรรณกรรมในบริบทพิธีกรรมเท่านั้น แต่ยังทำให้เห็นพลวัตของการสืบทอดและการสร้างสรรค์วัฒนธรรมของชุมชนภาคใต้อีกด้วย ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาภูมิหลังของวรรณกรรมที่นำมาใช้อ้างอิงในพิธีกรรมโนรา และวิเคราะห์กลวิธีการอ้างอิงวรรณกรรมดังกล่าว โดยเก็บข้อมูลจากคณะโนรา 3 คณะ ในจังหวัดสงขลา พัทลุง และปัตตานี ซึ่งให้ความยินยอมในการเก็บข้อมูลภาคสนาม ทั้งนี้ ผลการศึกษาคาดว่าจะช่วยพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ด้านวรรณกรรมกับศิลปะการแสดงพื้นบ้าน และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนในรายวิชาการวรรณคดีไทย วรรณกรรมท้องถิ่น วรรณคดีการละคร และคติชนวิทยาได้ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาภูมิหลังของวรรณกรรมในพิธีกรรมโนรา
2. เพื่อวิเคราะห์กลวิธีการอ้างอิงวรรณกรรมที่นำมาอ้างอิงในพิธีกรรมโนรา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) วิเคราะห์และนำเสนอผลข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (descriptive analytics) วิธีการดำเนินการวิจัย มี 5 ขั้นตอน ได้แก่

1.1 ขั้นรวบรวมข้อมูล ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรม เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทโนรา และเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการดัดแปลงบทละคร

1.2 กำหนดพื้นที่ของการศึกษา ในพื้นที่จังหวัดพัทลุง จังหวัดสงขลา และจังหวัดปัตตานี โดยการคัดเลือกแบบเจาะจงจากโนรา 3 คณะ ที่ทำการแสดงโนราโรงครูมาแล้วไม่น้อยกว่า 10 ปี และทำการแสดงมากกว่า 25 ครั้งต่อปี

1.3 ลงพื้นที่เก็บข้อมูล ใช้วิธีการสัมภาษณ์เฉพาะโนราใหญ่ และสังเกตการณ์พิธีกรรมระหว่างที่โนรากำลังแสดง

1.4 ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ได้แก่ 1) วิเคราะห์ภูมิหลังของวรรณกรรมที่นำมาอ้างอิงในพิธีกรรมโนรา ที่แสดงให้เห็นถึงต้นฉบับและตัวบทในพื้นที่ภาคใต้ และ 2) วิเคราะห์กลวิธีการอ้างอิงวรรณกรรมที่นำมาอ้างอิงในพิธีกรรมโนรา ที่แสดงให้เห็นเกี่ยวกลวิธีที่โนรานำตัวบทมาขับร้อง

1.5 ขั้นสรุปผล ได้แก่ สรุปผลการศึกษา อภิปรายผลการศึกษา และข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย

1. ภูมิหลังของวรรณกรรมที่นำมาอ้างอิงในพิธีกรรมโนรา

ผลการศึกษาพบว่า บทร้องในพิธีกรรมโนรา 4 พิธีกรรม ได้แก่ พิธีเหยียบเสน พิธีแก้เหมรย พิธีคล้องหงส์ และพิธีแทงเข้ มีการนำวรรณกรรมมาดัดแปลงเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรม โดยมีได้นำเนื้อเรื่องต้นฉบับมาใช้ทั้งหมด หากเลือกเค้าความบางตอนหรือบางเหตุการณ์มาประพันธ์ใหม่ให้เหมาะสมกับบริบทของพิธีกรรม สรุปได้ดังนี้

1.1 รามเกียรติ์ในพิธีเหยียบเสน

พิธีเหยียบเสนเป็นพิธีรักษาโรคตามความเชื่อของชาวไทยภาคใต้ โดยเชื่อว่าอาการเจ็บป่วยบางลักษณะ เช่น ผื่นหรือรอยนูนแดงตามผิวหนัง อาจเกิดจากอาเพศหรือการลงโทษของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะครุฑหรือวิญญูณบรรพบุรุษ จึงต้องอาศัยโนราใหญ่ประกอบพิธีรักษาในโนราโรงครู

บทร้องที่ใช้ในพิธีเหยียบเสนพบว่าดัดแปลงมาจากวรรณกรรมเรื่อง รามเกียรติ์ ซึ่งมีต้นเค้ามาจากรามายณะ ของอินเดีย ก่อนจะแพร่เข้ามาในดินแดนสุวรรณภูมิและพัฒนาเป็นวรรณกรรมสำคัญของไทย ในสมัยกรุงธนบุรีปรากฏ รามเกียรติ์ ฉบับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระราชนิพนธ์เป็นบทละครที่สมบูรณ์ทั้งเรื่อง

นอกจากนี้ ยังพบว่า รามเกียรติ์ มีการแพร่กระจายในภาคใต้หลายสำนวน ดังที่ฉันทส ทองช่วย (2522) กล่าวถึงต้นฉบับสำคัญ 4 ฉบับ ได้แก่ รามเกียรติ์ฉบับบ้านควนเกย จังหวัดนครศรีธรรมราช รามเกียรติ์ฉบับบ้านท่าแค จังหวัดพัทลุง ราชพิลาฉบับวัดปรังหมูนอก จังหวัดพัทลุง และพาสีสอนน้อง คากลอนฉบับบ้านบ่อตาน จังหวัดสงขลา สะท้อนให้เห็นว่ารามเกียรติ์เป็นวรรณกรรมที่ได้รับการรับรู้และสืบทอดในภาคใต้อย่างต่อเนื่อง ทั้งในรูปแบบลายลักษณ์และมุขปาฐะ อีกทั้งยังถูกนำไปใช้ในการแสดงพื้นบ้านอื่น เช่น หนังตะลุง แสดงให้เห็นถึงพลวัตของการรับและปรับใช้วรรณกรรมในวัฒนธรรมภาคใต้

1.2 ขุนช้างขุนแผนในพิธีแก้เหมรย

พิธีแก้เหมรย หรือพิธีแก้บน เป็นพิธีกรรมที่จัดขึ้นเมื่อผู้บนบานประสบผลสำเร็จตามที่ปรารถนา โดย “เหมรย” มีทั้งแบบปาก คือ การบนด้วยวาจา และแบบห่อ คือ การบนบานแล้วนำหมาก พลุ ฐูป เทียน ห่อผ้าหรือกระดาษไปแขวนไว้ เมื่อสัมฤทธิ์ผลจึงต้องประกอบพิธีแก้เหมรยเพื่อยุติคำบนบานนั้น

บทร้องที่ใช้ในพิธีแก้เหมรยพบว่าดัดแปลงมาจากวรรณกรรมเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ซึ่งได้รับการยกย่องให้เป็นยอดวรรณคดีกลอนเสภา เดิมสันนิษฐานว่าเป็นนิทานที่เล่าสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาได้รับการประพันธ์และชำระสำนวนอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและการชำระโดยหอสมุดพระวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. 2460

อย่างไรก็ตาม แม้ในภาคใต้จะไม่ปรากฏต้นฉบับ ขุนช้างขุนแผน โดยตรง แต่จากการศึกษาพบว่า โนราได้นำเค้าเรื่องจากภาคกลางมาดัดแปลงใช้ในพิธีแก้เหมรย โดยเฉพาะเหตุการณ์ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ซึ่งเป็นช่วงที่ขุนแผนเตรียมตัวเดินทางพร้อมม้าสีหมอกและพราหมณ์ อันเป็นฉากที่เหมาะสมแก่การนำมาสร้างบทร้องและลีลาการแสดงในพิธีกรรม

1.3 พระสุณนโนราห์ในพิธีคล้องหงส์

พิธีคล้องหงส์เป็นพิธีกรรมสำคัญที่ประกอบขึ้นได้ใน 2 กรณี คือ การตัดจุกผูกผ้าเพื่อเป็นโนราใหญ่ของศิลปิน และการแก้บนในพิธีโนราโรงครู โดยเฉพาะในวันที่ 3 ของพิธี เชื่อกันว่าหากไม่มีการรำคล้องหงส์ พิธีกรรมจะไม่สมบูรณ์ ผู้แสดงบทพญาหงส์ต้องเป็นนายโรงหรือผู้ได้รับการผูกผ้าใหญ่ในการประกอบพิธีครั้งนั้น และมีนักแสดงชายอีกคนรับบทนายพราน จึงแตกต่างจากการรำคล้องหงส์เพื่อความบันเทิงทั่วไป

บทร้องที่ใช้ในพิธีคล้องหงส์มีที่มาจากวรรณกรรมเรื่อง พระสุณนโนราห์ ซึ่งมีเค้าโครงจากสุธนชาตกในปัญญาสชาตก ต่อมาถูกนำมาแต่งเป็นบทละครนอกในสมัยกรุงศรีอยุธยา และยังมีพัฒนาการเป็นบทละครชาตรีและวรรณกรรมมุขปาฐะที่แพร่หลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สำหรับภาคใต้พบต้นฉบับมโนหรานิบาด ฉบับวัดมัสยิดมาวาส จังหวัดสงขลา ซึ่งสะท้อนการรับรู้เรื่องพระสุณนโนราห์ในบริบทท้องถิ่น

ผลการศึกษาพบว่า บทร้องโนราในพิธีคล้องหงส์มีได้อ้างถึงเพียงบางตอน หากแต่ใช้การอ้างถึงทั้งเหตุการณ์ แล้วประพันธ์ใหม่ให้สอดคล้องกับตำนานโนราและบริบทของพิธีกรรม จึงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมชั้นสูงกับศิลปะการแสดงพื้นบ้านภาคใต้อย่างชัดเจน

1.4 ไกรทองในพิธีแหงเข้

พิธีแหงเข้หรือพิธีแหงจระเข้เป็นพิธีกรรมที่จัดขึ้นเฉพาะในโนราโรงครู และมักแสดงต่อจากพิธีคล้องหงส์ สามารถจัดขึ้นได้ทั้งในการตัดจุผูกผ้าศีลปิ่นใหม่และการแก้บนตามความประสงค์ของเจ้าภาพ นิยมประกอบพิธีในวันที่ 2 หรือวันที่ 3 ของโนราโรงครู มีนักแสดงสำคัญ ได้แก่ นายไกรหรือไกรทอง เพื่อนเกลอ และชาละวัน โดยมักใช้นักแสดงชายล้วนและสามารถปรับบทบาทตัวละครได้ตามความเหมาะสม

บทร้องที่ใช้ในพิธีแหงเข้มีความสัมพันธ์กับวรรณกรรมเรื่อง ไกรทอง ซึ่งมีพัฒนาการหลายสำนวน ทั้งสำนวนบทละครในสมัยอยุธยา สำนวนรัตนโกสินทร์ และสำนวนท้องถิ่นภาคใต้ โดยเฉพาะสำนวนวรรณกรรมวัดเกาะและสำนวน ชาละวันคำกาพย์ ที่แพร่หลายอยู่ในพื้นที่ภาคใต้ ผลการศึกษาพบว่า แม้ในภาคใต้จะมีต้นฉบับ ไกรทองวิมาลา ที่คล้ายกับบทพระราชนิพนธ์ภาคกลาง แต่บทร้องโนราในพิธีแหงเข้กลับมีความใกล้เคียงกับ ชาละวันคำกาพย์ มากกว่า โดยให้ความสำคัญกับบทบาทของชาละวันและการต่อสู้ระหว่างไกรทองกับจระเข้เป็นสำคัญ

กล่าวได้ว่า วรรณกรรมทั้ง 4 เรื่องที่นำมาใช้ในพิธีกรรมโนราล้วนมีภูมิหลังจากทั้งวรรณกรรมลายลักษณ์และมุขปาฐะ และเมื่อเข้าสู่บริบทพิธีกรรมก็ได้รับการคัดเลือก ดัดแปลง และประพันธ์ใหม่ให้สอดคล้องกับตำนาน ความเชื่อ และรูปแบบการแสดงของโนราโรงครู

2. การวิเคราะห์กลวิธีการอ้างอิงวรรณกรรมที่นำมาอ้างอิงในพิธีกรรมโนรา

ผลการศึกษาพบว่า บทร้องโนราในพิธีกรรมมีการอ้างอิงวรรณกรรมในลักษณะเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่เชื่อมโยงบทร้อง บทเจรจา การร่ายรำ และดนตรีเข้าด้วยกัน โดยการอ้างอิงดังกล่าวมิใช่การถ่ายทอดวรรณกรรมต้นฉบับโดยตรง หากเป็นการเลือกสรรเนื้อหาให้เหมาะสมกับจุดมุ่งหมายของพิธีกรรมและลีลาการแสดงของโนราโรงครู

กลวิธีการอ้างอิงวรรณกรรมที่พบสามารถจำแนกได้ 3 ลักษณะ ดังนี้

2.1 การอ้างอิงบางตอน

การอ้างอิงบางตอนพบในพิธีเหยียบเสน โดยใช้วรรณกรรมเรื่อง รามเกียรติ์ ตอนพระลักษมณ์ต้องหอกโมกขศักดิ์ บทร้องโนราเลือกเฉพาะอนุภาคสำคัญของเหตุการณ์ เช่น การเสกคาถา การใช้ว่านสังกรณีและตรีชวา และการเป่ามนตร์เพื่อถอนพิษหรือรักษาอาการบาดเจ็บ ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อหาในวรรณกรรมเดิม แม้จะย่อและปรับเนื้อความให้สั้นลงเพื่อให้เหมาะกับพิธีกรรมก็ตาม

ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า โนราใช้วิธีคัดเลือกเฉพาะตอนที่มีนัยสอดคล้องกับหน้าที่ของพิธีกรรม กล่าวคือ ในพิธีเหยียบเสนซึ่งเป็นพิธีรักษาโรค จึงเลือกเหตุการณ์จาก รามเกียรติ์ ที่เกี่ยวข้องกับ การรักษาและการถอนพิษมาใช้เป็นแกนของบทร้อง

2.2 การอ้างอิงบางเหตุการณ์

การอ้างอิงบางเหตุการณ์พบในพิธีแก้เหมรย โดยใช้วรรณกรรมเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ตอนขุนแผน

ขึ้นเรือนขุนช้าง บร็องโนราเลือกอ้างถึงเหตุการณ์สำคัญหลายช่วง เช่น การสวมแหวน การใช้ผ้าประเจียด การหยิบดาบฟ้าฟื้น การดูฤกษ์ การเรียกพรายกุมาร และการเดินทางด้วยม้าสีหมอก อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบกับวรรณกรรมต้นฉบับ พบว่ามีบางรายละเอียดที่ถูกเพิ่มเติมหรือเปลี่ยนแปลงไป เช่น การชมม้าสีหมอก การกล่าวถึงวันทอง และการใช้ภาพดอกพะยอม

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวสะท้อนกระบวนการแต่งเรื่องของนิทาน กล่าวคือ มีการตัดบางส่วนจากโครงเรื่องเดิม แล้วแต่งเสริมบางเหตุการณ์ใหม่ให้สอดคล้องกับบริบทการแสดงและความคาดหวังของผู้ชมในพิธีกรรม

2.3 การอ้างถึงทั้งเหตุการณ์

การอ้างถึงทั้งเหตุการณ์พบใน 2 พิธีกรรม ได้แก่ พิธีคล้องหงส์และพิธีแหงแซ่

ในพิธีคล้องหงส์ บร็องมีการอ้างถึงเรื่อง พระสุณนโนราห์ ตลอดช่วงเหตุการณ์สำคัญ ตั้งแต่การทำความถึงพระสุณ การกล่าวถึงนางกินรี การลงเล่นน้ำ ณ สระอนาคต ตลอดจนเหตุการณ์ที่นายพรานจับนางมโนราห์ไปถวายพระสุณ แม้จะมีการประพันธ์บร็องขึ้นใหม่ แต่ยังคงแกนเรื่องเดิมไว้อย่างชัดเจน ขณะเดียวกันยังมีการเสริม “บทชาหงส์” ซึ่งไม่ปรากฏในวรรณกรรมต้นฉบับ แต่ทำหน้าที่เพิ่มมิติทางการแสดงและเปิดพื้นที่ให้ผู้แสดงใช้ปฏิภาณทางภาษาและทักษะการรำได้อย่างโดดเด่น

ในพิธีแหงแซ่ บร็องมีการอ้างถึงเรื่อง ไกรทอง ครอบคลุมเหตุการณ์สำคัญตลอดเรื่อง เช่น การเรียนวิชา การเตรียมอาวุธ การลับหอก การกล่าวถึงความชั่วร้ายของชาละวัน การเดินทางไปยังถ้ำ และการสังหารชาละวัน แม้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าบร็องโนราน่าจะได้รับอิทธิพลจาก ชาละวันคำกาพย์ หรือสำนวนมุขปาฐะมากกว่าบทละครพระราชนิพนธ์ แต่ก็ยังคงโครงเรื่องหลักของวรรณกรรมไว้

กลวิธีการอ้างถึงวรรณกรรมในบร็องโนราเป็นการประพันธ์ใหม่บนฐานของวรรณกรรมเดิม โดยคงโครงเรื่องหลักไว้ แต่มีการเพิ่ม ลด ตัด และขยายบางเหตุการณ์ให้เหมาะสมกับจังหวะดนตรี การรำรำ และเป้าหมายของพิธีกรรม จึงเห็นได้ชัดว่า บร็องโนราไม่ได้มุ่งเล่าเรื่องวรรณกรรมอย่างครบถ้วน หากมุ่งสร้างความหมายผ่านการแสดง โดยเฉพาะการสื่อสารผ่านอวัจนภาษา เช่น ท่ารำ การเคลื่อนไหว และการแสดงบทบาทของตัวละคร อันทำให้วรรณกรรมต้นแบบได้รับการตีความใหม่และดำรงอยู่ในพิธีกรรมโนราอย่างมีชีวิตชีวา

อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ศึกษาการอ้างถึงวรรณกรรมในบร็องโนราจากคณะโนรา 3 คณะ ในพื้นที่จังหวัดพัทลุง สงขลา และปัตตานี โดยใช้การสัมภาษณ์และการสังเกตการณ์แสดงเป็นวิธีการเก็บข้อมูล ผลการวิจัยพบว่า มีพิธีกรรม 4 พิธีกรรมที่ปรากฏการอ้างถึงวรรณกรรม 4 เรื่อง ได้แก่ พิธีเหยียบเสนใช้บร็องจากเรื่อง รามเกียรติ์ พิธีแก้เหมรยใช้บร็องจากเรื่อง ขุนช้างขุนแผน พิธีคล้องหงส์ใช้บร็องจากเรื่อง

พระสุธนมนโรรักษ์ และพิธีแหงเข้ใช้บทร้องจากเรื่อง ไกรทอง ผลการวิจัยดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า โนรา มิได้เป็นเพียงศิลปะการแสดงพื้นบ้านเพื่อความบันเทิงหรือเพื่อประกอบพิธีกรรมเท่านั้น หากยังเป็นพื้นที่ สำคัญของการสืบทอด การตีความ และการสร้างสรรค์วรรณกรรมผ่านศิลปะการแสดงพื้นบ้านภาคใต้ อีกด้วย

ผลการวิจัยด้านภูมิหลังของวรรณกรรมที่นำมาอ้างอิงถึงในพิธีกรรมโนรา พบว่า วรรณกรรมทั้ง 4 เรื่องมีการแพร่กระจายและเคลื่อนไหวอยู่ในพื้นที่ภาคใต้มาตั้งแต่อดีต ทั้งในรูปแบบวรรณกรรมลายลักษณ์ และวรรณกรรมมุขปาฐะ ข้อค้นพบนี้สะท้อนให้เห็นอิทธิพลของวรรณกรรมราชสำนักและวรรณกรรม ส่วนกลางที่แพร่เข้าสู่หัวเมืองภาคใต้ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น พระสุธน มโนราห์ ซึ่งมีฐานะเป็นบทละครนอกครั้งกรุงเก่า และยังปรากฏต้นฉบับในภาคใต้ คือ มโนหรานิบาต ฉบับวัดมัมขมิมาวาส จังหวัดสงขลา แสดงให้เห็นว่าตัวบทดังกล่าวได้รับการรับรู้และสืบทอดในบริบท ท้องถิ่นมาอย่างต่อเนื่อง จึงอาจกล่าวได้ว่า วรรณกรรมมิได้ดำรงอยู่เพียงในฐานะตัวบท หากยังดำรงอยู่ใน ฐานะมรดกทางวัฒนธรรมที่ถูกถ่ายทอดผ่านการแสดงและการปฏิบัติการทางสังคมของชุมชน

ในทำนองเดียวกัน รามเกียรติ์ ฉบับพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มหาราช ซึ่งเป็นวรรณกรรมราชสำนักสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ได้แพร่กระจายสู่ภาคใต้ หลายสำนวนและหลายตอน ทั้งในรูปของตัวบทท้องถิ่น หนังสือตะลุง และพิธีกรรมโนรา สอดคล้องกับ การศึกษาของฉันทส ทองช่วย (2522) ที่ชี้ให้เห็นการมีอยู่ของ รามเกียรติ์ หลายสำนวนในภาคใต้ และ สอดคล้องกับการศึกษาของฉัตรปรกรณ์ กำเหนิดผล และคณะ (2561) ที่แสดงให้เห็นพลวัตของวรรณกรรม หนังสือเรื่อง รามเกียรติ์ ในพื้นที่รอบลุ่มทะเลสาบสงขลา ข้อค้นพบนี้บ่งชี้ได้ว่า พื้นที่ภาคใต้มิได้เป็น เพียงผู้รับวรรณกรรมจากส่วนกลาง หากแต่มีบทบาทในการคัดเลือก ปรับใช้ และสร้างความหมายใหม่ ให้แก่วรรณกรรมเหล่านั้นด้วย

สำหรับ ชุนช้างชุนแผน แม้ไม่ปรากฏต้นฉบับในภาคใต้อย่างชัดเจน แต่ผลการวิจัยพบว่า เนื้อหา บางตอน โดยเฉพาะตอนชุนแผนขึ้นเรือนชุนช้าง ได้รับการดัดแปลงเข้าสู่บทร้องโนราในพิธีแก้กรรมรย แสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมที่มีต้นทางจากภาคกลางสามารถแพร่กระจายผ่านการจดจำ การเล่าเรื่อง และ การดัดแปลงเข้าสู่ศิลปะการแสดงพื้นบ้านได้อย่างมีประสิทธิภาพ ขณะที่กรณีของ ไกรทอง ผลการวิจัย ชี้ให้เห็นว่า แม้ในภาคใต้จะมีสำนวน ไกรทองวิมาลา ซึ่งใกล้เคียงกับบทพระราชนิพนธ์ส่วนกลาง แต่บทร้อง โนรากลับมีความสอดคล้องกับสำนวน ชาละวันคำกาพย์ มากกว่า ทั้งนี้สอดคล้องกับการศึกษาของอุดม หนูทอง (2525) และสืบพงษ์ ธรรมชาติ (2559) ที่สะท้อนให้เห็นความสำคัญของวรรณกรรมท้องถิ่นภาค ใต้ประเภทนิทานประโลมโลกในฐานะแหล่งสืบทอดและปรับเปลี่ยนเรื่องเล่าให้เข้ากับบริบทของชุมชน

ในประเด็นกลวิธีการอ้างอิงวรรณกรรม ผลการวิจัยพบว่า บทร้องโนรามิได้คัดลอกตัวบทเดิม มาใช้โดยตรง หากเป็นการประพันธ์ขึ้นใหม่โดยคงแก่นเรื่องหลักไว้ แล้วเพิ่ม ลด ตัด หรือขยายรายละเอียด

บางส่วนให้สอดคล้องกับบริบทของพิธีกรรมและการแสดง ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องการดัดแปลงวรรณกรรมเพื่อการแสดงของจักรกฤษณ์ ดวงพัตรา (2544) ที่อธิบายว่า การดัดแปลงอาจกระทำได้ทั้งการเติม การตัด การทวิ การทอน และการปรับองค์ประกอบของตัวเรื่องให้เหมาะสมกับบริบทใหม่

ในกรณีของพิธีเหยียบเสน พบการอ้างอิงบางตอนจาก รามเกียรติ์ ตอนพระลักษมณ์ต้องหอกโมกขศักดิ์ โดยเลือกเฉพาะอนุภาคสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการบาดเจ็บ การรักษา และการใช้คาถาหรือสมุนไพรมาใช้ในบทร้อง การเลือกตอนดังกล่าวจึงมิได้เป็นเพียงการยืมเนื้อเรื่องมาใช้ หากแต่เป็นการเลือกตัวบทที่มีนัยตรงกับหน้าที่ของพิธีกรรม กล่าวคือ พิธีเหยียบเสนเป็นพิธีรักษาโรค จึงต้องการเรื่องที่สัมพันธ์กับการถอนพิษและการเยียวยา อันสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับระบบความเชื่อในพิธีกรรมอย่างชัดเจน

ส่วนพิธีแก้เหมรยที่ใช้วรรณกรรมเรื่อง ขุนช้างขุนแผน ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง พบการอ้างอิงบางเหตุการณ์ โดยกวีเลือกเฉพาะเหตุการณ์ที่มีลักษณะเด่นด้านการเคลื่อนไหว การเตรียมตัว และการเดินทาง เช่น การสวมแหวน การใช้ผ้าประเจียด การหยิบดาบฟ้าฟื้น การเรียกพรายกุมาร และการขึ้นม้าสีหมอก ทั้งนี้ เมื่อเปรียบเทียบกับวรรณกรรมต้นฉบับพบว่า มีการปรับเปลี่ยนหรือแต่งเสริมบางรายละเอียดให้ต่างไปจากเรื่องเดิม ข้อค้นพบนี้สามารถอธิบายได้ด้วยแนวคิดเรื่องการแต่งเรื่องของนิทานซึ่งเป็นกระบวนการดัดแปลงบางตอนจากเรื่องเดิมแล้วนำมาสร้างเรื่องใหม่ที่ยังคงสัมพันธ์กับโครงเรื่องหลัก (ศิริพร ณ ถลาง, 2557) จึงทำให้บทร้องโนรามีลักษณะเป็นตัวบทใหม่ที่อ้างอิงวรรณกรรมเดิมอย่างมีนัยสำคัญ

สำหรับพิธีคล้องหงส์และพิธีแหงเข้ ผลการวิจัยพบว่าเป็นการอ้างอิงถึงเหตุการณ์ โดยเฉพาะในเรื่อง พระสุธนมนิราห์ และ ไกรทอง แม้จะคงโครงเรื่องหลักไว้ แต่ผู้ประพันธ์บทร้องได้เพิ่มรายละเอียดใหม่ที่ไม่ปรากฏในวรรณกรรมต้นฉบับ เช่น “บทขาหงส์” ในพิธีคล้องหงส์ หรือบทเพื่อนเกลอและบทลับหอกในพิธีแหงเข้ ข้อค้นพบนี้สะท้อนให้เห็นว่า จุดมุ่งหมายของบทร้องโนรามีใช้การถ่ายทอดเนื้อเรื่องให้ครบถ้วนสมบูรณ์ตามวรรณกรรมเดิม หากแต่เป็นการสร้างความหมายใหม่ให้เหมาะสมกับการแสดงและพิธีกรรม โดยเฉพาะการสร้างโอกาสให้ผู้แสดงได้แสดงฝีมือทางการรำ การขับร้อง และการสื่อสารกับผู้ชม สอดคล้องกับการศึกษาของธัญญา บุญเกษม ศุภชัย จันทรสุวรรณ และสุขสันติ แวงวรรณ (2566) ที่ชี้ให้เห็นว่า กระบวนการทำรำและองค์ประกอบการแสดงในพิธีคล้องหงส์มีความสำคัญต่อความสมบูรณ์ของพิธีกรรมอย่างยิ่ง

อีกประเด็นสำคัญคือ การอ้างอิงวรรณกรรมในพิธีกรรมโนรามีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบความเชื่อของชุมชน โดยเฉพาะพิธีแก้เหมรยและพิธีเหยียบเสน ซึ่งเกี่ยวข้องกับการบนบานศาลกล่าว การรักษาอาการเจ็บป่วย และความเชื่อเรื่องครุหม่อหรืออำนาจเหนือธรรมชาติในสังคมภาคใต้

แสดงให้เห็นว่า วรรณกรรมที่ถูกอ้างถึงมิได้ทำหน้าที่เพียงเป็นเรื่องเล่า แต่ยังทำหน้าที่เสริมพลังเชิงสัญลักษณ์และความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่พิธีกรรมด้วย นอกจากนี้ การที่นักแสดงยังคงยึดถือบทร้องและแบบแผนที่สืบทอดจากครูอาจารย์อย่างเคร่งครัด แม้จะมีการปรับบทเจรจาบางส่วนตามยุคสมัย ก็สะท้อนให้เห็นความต่อเนื่องของกระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้ในระบบศิลปพื้นบ้านภาคใต้

กล่าวโดยสรุป ผลการวิจัยครั้งนี้ชี้ให้เห็นว่า การอ้างถึงวรรณกรรมในพิธีกรรมโนราเป็นกระบวนการสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรมที่ผสมผสานวรรณกรรม ความเชื่อ พิธีกรรม และศิลปะการแสดงเข้าด้วยกันอย่างแนบแน่น วรรณกรรมราชสำนักและวรรณกรรมท้องถิ่นมิได้ดำรงอยู่อย่างแยกขาดจากกัน หากกลับถูกตีความใหม่และประยุกต์ใช้ในพิธีกรรมโนราอย่างมีพลวัต อันสะท้อนทั้งความรู้เรื่องของวรรณกรรมไทยในอดีตและความสามารถของชุมชนภาคใต้ในการรักษาและสร้างความหมายใหม่ให้แก่มรดกทางวัฒนธรรมของตนเอง

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 หน่วยงานด้านวัฒนธรรม สถานศึกษา และชุมชนท้องถิ่น ควรร่วมกันรวบรวม อนุรักษ์ และเผยแพร่บทร้องโนราที่อ้างถึงวรรณกรรม เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลทางวัฒนธรรมและเป็นแหล่งเรียนรู้ของท้องถิ่น

1.2 สถานศึกษาควรนำผลการวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการจัดการเรียนการสอนในรายวิชาวรรณคดีไทย วรรณกรรมท้องถิ่น วรรณคดีการละคร และคติชนวิทยา เพื่อให้ผู้เรียนเห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับศิลปะการแสดงพื้นบ้านอย่างเป็นรูปธรรม

1.3 คณะโนราและผู้สืบทอดควรใช้ผลการวิจัยนี้เป็นแนวทางในการถ่ายทอดองค์ความรู้เกี่ยวกับบทร้องและพิธีกรรมแก่คนรุ่นใหม่ เพื่อธำรงอัตลักษณ์และคุณค่าของโนราโรงครูให้คงอยู่ต่อไป

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรศึกษาการอ้างถึงวรรณกรรมในพิธีกรรมโนราจากพื้นที่อื่นของภาคใต้เพิ่มเติม เพื่อเปรียบเทียบความเหมือนและความแตกต่างของบทร้องและรูปแบบพิธีกรรมในแต่ละท้องถิ่น

2.2 ควรศึกษาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบระหว่างบทร้องโนรากับวรรณกรรมต้นฉบับในด้านโครงเรื่อง ตัวละคร ภาษา และกลวิธีการดัดแปลง เพื่อให้เห็นกระบวนการสร้างสรรค์วรรณกรรมในศิลปะการแสดงพื้นบ้านชัดเจนยิ่งขึ้น

2.3 ควรศึกษาบทบาทของท่ารำ ดนตรี และการสื่อสารด้วยอวัจนภาษาในการถ่ายทอดความหมายของวรรณกรรมในพิธีกรรมโนรา เพื่อขยายองค์ความรู้จากมิติตัวบทไปสู่มิติการแสดงอย่างครบถ้วน

องค์ความรู้ใหม่

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาวิจัยเรื่อง รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน พระสุธนมนโอรห์ ไกรทอง: วรรณกรรมในพิธีกรรมโนราภาคใต้ของไทย สรุปได้ดังนี้

ภาพที่ 1 การแปลงวรรณกรรมสู่พิธีกรรมโนราห์

เอกสารอ้างอิง

จักรกฤษณ์ ดวงพัตรา. (2544). แปล แปลง และแปรรูปทละคร. ศยาม.

ฉันทัส ทองช่วย. (2522). รามเกียรติ์กับวรรณกรรมในท้องถื่นภาคใต้. (รายงานวิจัย). โครงการบริการวิชาการ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา.

ศิราพร ณ ถกลาง. (2557). ทฤษฎีคติชนวิทยา: วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน. (พิมพ์ครั้งที่ 3). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.